PALEO-AKTUEEL

ARCHEOLOGIE IN 1996

8

RuG

Auteursrechten voorbehouden
Copyright 1997, Vakgroep Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen
Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, R*u*G
Omslag: opgraving van het poortgebouw van het blokhuis te Stavoren, pp. 124-128
Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen
mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien
Inlichtingen: Vakgroep Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90 367 0632 7

PALEO-AKTUEEL

8

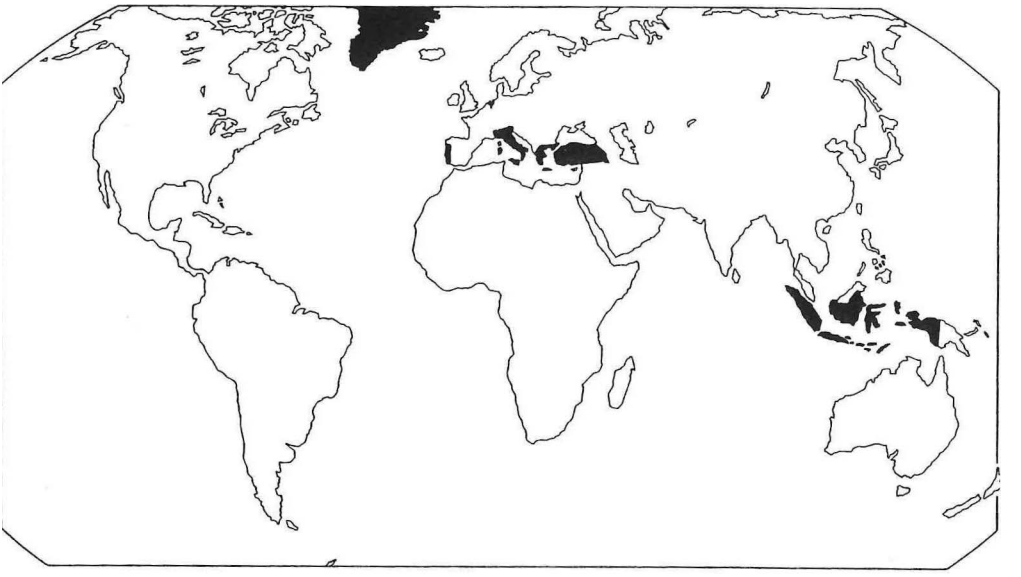
redactie

Mette Bierma
Jurjen M. Bos
Otto H. Harsema

Vakgroep Archeologie

Groningen, 1997

In deze aflevering: Griekenland, Groenland, Indonesië, Italië, Nederland, Portugal, Turkije.

In deze aflevering uit Noord-Nederland: 1. Delfzijl; 2. Lageland; 3. Haren; 4. Jelsum; 5. Wijnaldum; 6. Rewert; 7. Leeuwarden; 8. Stavoren; 9. Rijs; 10. Oldeholtwolde; 11. Anlo; 12. Gasteren; 13. Balloo; 14. Rolde; 15. Borger; 16. Darp; 17. Meppen.

INHOUD

L.J.M. VAN ES & K. WALCH
Een vondst van reuzenhert bij Delfzijl (Gr.) 9

G.J. BARTSTRA
Het Toaliaan 11

D. STAPERT & L. JOHANSEN
Het *ANALITHIC*-project en de werktuigen van Oldeholtwolde (Fr.) 15

D. STAPERT & G.R. BOEKSCHOTEN
Ruimtelijke patronen rondom de haard van Oldeholtwolde (Fr.) 20

L. JOHANSEN & D. STAPERT
Vuurmakers uit paleo-Eskimonederzettingen in West-Groenland 24

M.J.L.Th. NIEKUS, J.P. DE ROEVER & J.L. SMIT
Een vroeg-mesolithische nederzetting met tranchetbijlen bij Lageland (Gr.) 28

S. BOTTEMA & A. WALSWEER
De hazelaar, gesponsord door het klimaat of door de mens? 33

H. BUITENHUIS
Asıklı Höyük: vroege domesticatie en veeteelt 38

J.N. LANTING & A.L. BRINDLEY
Dateringen voor oorsprong en verspreiding van de Europese boomstamkano 43

J.N. LANTING
Het zogenaamde hunebed van Rijs (Fr.) 47

A.L. BRINDLEY
Het gebruik van megalietgraven in Noord-Nederland 51

A.D. NEVES ESPINHA
Megalithische monumenten in Évora-Reguengos de Monsaraz (Port.) 55

F.A. VEENMAN
Landevaluatie in de Pontijnse regio (Zuid-Latium, Italië), dateringsproblemen rond een bronstijd-akkerbouwfase 59

M. KLEIBRINK
Weven voor de godin: een labyrint 63

M. ESSINK
De vondstcontext van bronzen speerpunten, dolken, zwaarden, messen en hals- en armringen uit Noord-Nederland 68

M.J.M. DE WIT
Een aantal bijzondere Drentse grafvondsten uit de vroege en midden-ijzertijd 71

W. PRUMMEL & M.C.V. VINK
Dierenbotten uit Argos op het voormalige BAI in Groningen 74

E.J. DROST
Nederzettingen en landschap in het stroomgebied van de Astura, Zuid-Latium, Italië 79

P.A.J. ATTEMA, A.J. NIJBOER & G.J.M. VAN OORTMERSSEN
Romeinse kolonisatie ten zuiden van Rome (3), het aardewerkonderzoek 84

Y. DIJKSTRA, H.R. REINDERS, V. RONDIRI & Z. MALAKASIÓTI
Van Duivelsberg tot Rode Rots: de survey van 1996 in de vlakte van Almiros (Griekenland) 89

H. WOLDRING, R.T.J. CAPPERS & H.R. REINDERS
Veldwerk in de vlakte van Antiochië 93

S. BOTTEMA, A. SARPAKI, H.R. REINDERS & N. MACGILLAVRY
Minoïsch Kreta en de uitbarsting van Santorini 97

J.M. BOS, J. SCHEFFER & J.H. ZWIER
Een terpzool bij Rewert (gem. Littenseradiel, Fr.) 100

C. VERMEEREN & J. SCHELVIS
Ondernemers in archeologie. Een factor van belang binnen het Nederlandse archeologische bestel 102

J.T. ZEILER
Offers en slachtoffers. Faunaresten uit de Fortunatempel te Nijmegen (2e eeuw n.Chr.) 105

J.M. BOS & A.J. NIJBOER
Koninklijke patronage: de edelsmid van Wijnaldum (Fr.) 108

A.J. NIJBOER & C. TULP
De vloer van een smidse te Wijnaldum (Fr.) 111

D.A. GERRETS
Waarom was de eigenaresse van de fibula van Wijnaldum een koningin? 115

H.A. GROENENDIJK, P.B. KOOI & M.J.L.Th. NIEKUS
Een Olde Hof te Haren (Gr.) 118

A. JAGER
Camminghaburg te Leeuwarden en Dekemastate te Jelsum (Fr.) 121

A. UFKES
Het archeologisch onderzoek van het 'Blokhuis' te Stavoren, gem. Nijefurd (Fr.) 124

J.M. BOS & G.J. DE LANGEN
Prospectie, tussen drijfzand en beleid: Stavoren (gem. Nijefurd, Fr.) 129

Voorwoord

Deze achtste aflevering van *Paleo-aktueel* geeft een eerste indruk van enige van de onderzoeksactiviteiten van de vakgroep Archeologie van de Rijksuniversiteit Groningen in 1996.

Een belangrijke gebeurtenis voor het onderzoek in dat jaar was ook de toewijzing van twee grote projecten door de Stichting voor Historische Wetenschappen van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek. Het Italische project hangt nauw samen met het werk dat door P.J.A. Attema en anderen in deze en eerdere *Paleo-aktueel*s is beschreven. Dit onderzoek wordt samen met de Vrije Universiteit uitgevoerd. Het andere project, samen met de Universiteit van Amsterdam over de opkomst van het Friese koninkrijk, is voortgekomen uit de opgravingen in Wijnaldum, waarover eveneens uitvoerig is bericht.

In totaal zullen acht promotie-onderzoekers en twee post doc-onderzoekers de gelederen van de drie instituten komen versterken.

Paleo-aktueel houdt U op de hoogte.

KONINKLIJKE PATRONAGE: DE EDELSMID VAN WIJNALDUM (FR.)

J.M. Bos en A.J. Nijboer

In 1985 verscheen een artikel van Ruth Mazo Karras, onder de titel 'Seventh-century jewellery from Frisia: A re-examination'. Zij beschrijft daarin haar groeiende fascinatie voor het Friese koninkrijk uit de vroege middeleeuwen, waar we destijds nog maar zo weinig over wisten, maar waar we dankzij het rijke archeologische vondstmateriaal heel wat meer over kunnen zeggen dan in het verleden is gedaan. Zij koos daarbij als invalshoek de gouden sieraden uit de zevende eeuw die, vooral bij terpafgravingen, in het Noord-Nederlandse kleigebied zijn gevonden.

Opvallend bij deze sieraden is dat zij gemaakt zijn in een 'eigen', Friese stijl, die elementen van Kentse en Scandinavische tradities in zich verenigt. Ze moeten gemaakt zijn in een Fries atelier, waar tenminste één meester-edelsmid werkte die intensieve contacten over zee onderhield. De kwaliteit van het werk zowel als de kwantiteit aan goud geven aan dat dit atelier onder koninklijke patronage stond. Ook het verwante atelier in Kent functioneerde in zo'n context. De koninklijke familie liet hier zijn eigen sieraden maken, maar ook sieraden die bedoeld waren om als geschenk af te dalen in de sociale piramide. Een link tussen dit atelier en de Friese muntslag uit de 7e eeuw ligt voor de hand.

De hoeveelheid goud in met name noordelijk Westergo is inderdaad indrukwekkend. Door de goede contacten met detector-amateurs weten we dat op verschillende terpen goud is bewerkt: zij meldden de vondst van hakgoud, goudbaartjes en gouddruppels. Niet al deze vondsten zijn direct met edelsmeedkunst in verband te brengen, maar zij geven wel aan dat op meerdere plaatsen goud werd omgesmolten.

Een van die plaatsen is de terp Tjitsma in Wijnaldum, waar de universiteiten van Amsterdam en Groningen van 1991 tot 1993 opgravingen hebben verricht. De uitwerking van de in het veld verzamelde gegevens is nog volop aan de gang, maar Tulp heeft haar onderzoek naar de metaalbewerking al kunnen afsluiten (Tulp, 1996). Zij schetst de problemen van het herkennen van edelsmederij: de gevonden toetsstenen met goudstrepen kunnen van een edelsmid zijn geweest, maar ook anderen hadden behoefte het gehalte van goud vast te stellen. Goudbaartjes (Bos, in druk) kunnen bij een edelsmid horen, maar ze kunnen ook in deze vorm ruimer gecirculeerd hebben. Enkele andere vondsten van Tjitsma zijn echter onmiskenbaar afkomstig van goudsmeden. Zo er bij de gouddruppels nog enige reserve in acht moet worden genomen, zo geldt dat niet voor het fragment van een smeltkroes met gouddruppels daarin. Een dichtgevouwen gouden beslagstuk is door een edelsmid gebruikt om gouden nageltjes in te bewaren. Deze en andere vondsten vertonen bovendien een ruimtelijk verband: dat op Tjitsma goud bewerkt werd staat buiten kijf, maar Tjitsma is zeker niet de enige terp waar dat gebeurde. Of op andere terpen ook sieraden werden gemaakt, kan nog niet worden gezegd.

De vraagstelling van het Wijnaldumonderzoek was tweeledig. Aan de ene kant waren daar de zorgen over de erosie van dit soort monumenten, aan de andere kant de inhoudelijke vraag naar de rol van Westergo in het Friese koninkrijk. Kwaliteit en kwantiteit van de opgepiepte metaalvondsten van Tjitsma wezen er op dat hier iets bijzonders aan de hand was geweest. Absoluut topstuk van deze terp is de koninklijke mantelspeld, waar al veel over te doen is geweest. Wat was de context van dit symbolisch zo 'zware' kroonjuweel (vgl. Gerrets, deze bundel)?

De bij de opgravingen gevonden fragmenten van deze fibula kwamen uit de bouwvoor, maar ruimtelijk gezien wel uit dezelfde hoek als de aanwijzingen voor goudbewerking.

Goud speelde een prominente rol in de wereld van de vroeg-middeleeuwse koninkrijken. Gouden sieraden waren daarbij zeer belangrijk; niet voor niets worden koningen vaak aangeduid als ringgever. Gouden sieraden die ingelegd waren met de halfedelsteen almandijn, werden nog weer meer gewaardeerd. De absolute top werd

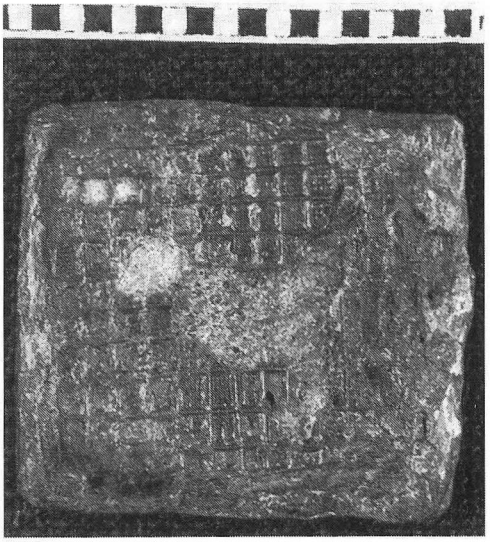

Fig. 1. De matrijs van Wijnaldum (foto C.G. Koopstra). Schaal in mm weergegeven.

gevormd door gouden sieraden met almandijn waarbij een 'reflectoreffect' was bereikt: onder de plaatjes doorschijnende almandijn werden stukjes goudblad gemonteerd met een fijn rasterpatroon. Als hier licht op viel, werd bijvoorbeeld de fibula van Wijnaldum pas echt een 'vlammend halssieraad'. Gerrets noemt in zijn bijdrage aan deze bundel de zeldzame graven waar dergelijke zaken in zijn aangetroffen, en dat blijkt beperkt te blijven tot koninklijke bijzettingen.

Wat is de context van de fibula van Wijnaldum? Sinds 1996 kunnen we daar met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid antwoord op geven: de speld was bij de enige figuur in de verre omgeving die over de kunde en de werktuigen beschikte om er reparaties aan uit te voeren. Het door Mazo Karras geponeerde Friese koninklijke edelsmidsatelier werkte (minstens enige tijd) op de terp Tjitsma in Wijnaldum. Dat is de verrassende uitkomst van de verwerking van de vondsten van de opgravingen.

Tulps onderzoek naar de metaalbewerking was al afgesloten, toen in ons laboratorium ook de laatste metaalvondsten van hun corrosie werden ontdaan. Daar bleek de sleutelvondst van de opgraving tussen te zitten: een plaatje van een koperlegering, van slechts enkele vierkante centimeters. De edelsmid van Wijnaldum was in staat dergelijke koninklijke sieraden te maken: het plaatje bleek een matrijs te zijn voor het aanbrengen van het rasterpatroon in het goudblad achter almandijn.

De vondst is afkomstig uit een afvallaag, in de directe omgeving van de plaats waar de fragmenten van de fibula en de goudbewerkingssporen werden aangetroffen. De meeste gouden 'Friese' sieraden dateren uit de eerste helft van de 7e eeuw; de bewuste afvallaag kreeg bij de uitwerking door D.A. Gerrets en J. de Koning een datering van 650 tot 750 AD.

Niet alleen de sieraden die hier gemaakt werden, waren bijzonder, ook de matrijs zelf was dat. Het raster bestaat uit vierkantjes van een vierkante millimeter; binnen elke vierkante millimeter bevindt zich een fijnere onderverdeling in gemiddeld zestien kleinere vierkantjes. Met het blote oog is dit zeer fijne raster, dat een verblindend effect teweeg moet hebben gebracht, nauwelijks te onderscheiden. Zonder zijn internationale contacten had de edelsmid van Wijnaldum hier niet over kunnen beschikken.

Een interessante vraag is natuurlijk of de grote fibula dan ook hier, op Tjitsma, is gemaakt. Dat brengt ons op punten als de vraag hoe lang

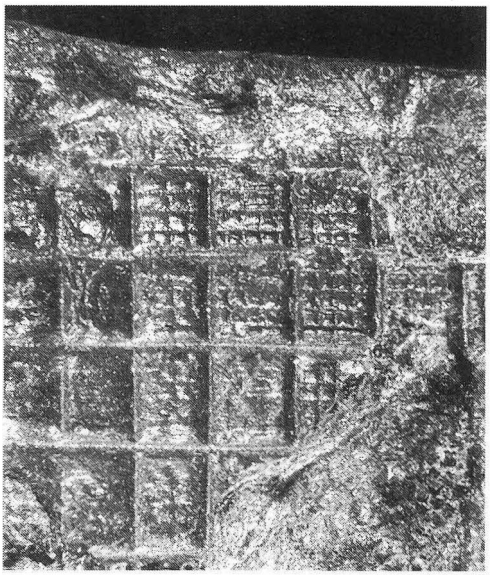

Fig. 2. Detailopname (foto C.G. Koopstra).

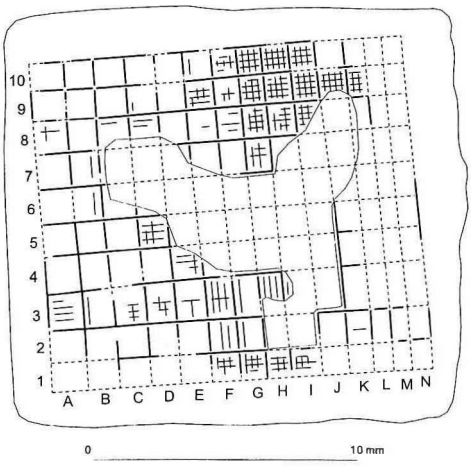

Fig. 3. Bij uitvergroting zijn de onregelmatigheden goed te zien (tek. H.J. Waterbolk).

het atelier heeft geopereerd, en of het zich altijd op dezelfde plaats heeft bevonden, vragen waar nader onderzoek naar zal plaatsvinden. Het raster in het goudblad in de cellen van de fibula is in elk geval niet dat van de nu gevonden matrijs, maar dat zegt weinig. Overigens geeft de vondst van de matrijs nu de fascinerende mogelijkheid op zoek te gaan naar sieraden die wel met behulp hiervan zijn gemaakt; de 'vingerafdruk' van deze matrijs is zeer karakteristiek, doordat er onregelmatigheden in voorkomen. Het patroon met gemiddeld zestien vierkantjes per vierkante millimeter is niet het standaardpatroon; bij de sieraden uit het koningsgraf in het Engelse Sutton Hoo is het bijvoorbeeld alleen te vinden op de pommel van het zwaard. Dat is dan overigens natuurlijk ook meteen een van de voorwerpen waarmee de 'vingerafdruk' vergeleken zal worden.

Zo dat nog nodig zou zijn geweest: met deze vondst staat noordelijk Westergo definitief op de kaart van het vroeg-middeleeuwse Friese koninkrijk. De komende tijd zal niet alleen gekeken worden naar de vingerafdruk van de matrijs, ook de samenstelling en depositie van grote goudschatten als die van Wieuwerd en Dronrijp zullen aan een nieuwe analyse moeten worden onderworpen.

Summary

In processing the very last metal finds of the 1991-1993 excavations at the terp *at Wijnaldum in Friesland, a die was discovered for patterning the goldfoil of early medieval garnet jewellery. It displays a special boxed pattern. It was found in the context of refuse from a jeweller's workshop, near the famous Wijnaldum brooch. In 1985 Mazo Karras predicted the existence of such a workshop in Frisia, under royal patronage.*

Literatuur

Bos, J.M., in druk. Archeologische kroniek van Friesland over 1996. *De Vrije Fries* 77.

Gerrets, D.A., 1997. Waarom was de eigenaresse van de fibula van Wijnaldum een koningin? *Paleo-aktueel* 8, pp. 115-117.

Mazo Karras, R., 1985. Seventh-century jewellery from Frisia: A re-examination. *Anglo-Saxon Studies in Archaeology and History* 4, pp. 159-177.

Tulp, C., 1996. De metaalbewerking op de terp Tjitsma. De bewerking van ijzer, koper en edelmetaal van de 2e tot en met de 10e eeuw na Chr. op Tjitsma (Wijnaldum, Friesland). Doctoraalscriptie Vakgroep Archeologie, Groningen.